

# Hátíðarræða Guðmundar Hálfánarsonar

- 17. júnihátíð á Hrafnseyri

Kæru Vestfirðingar og aðrir þjóðhátíðargestir

Það er mér sönn ánægja og heiður að fá að minnst Jóns Sigurðssonar með nokkrum orðum á þessum degi, þegar 201 ár er liðið frá fæðingu hans. Hvergi á þetta betur við en einmitt hér á Hrafnseyri, því að þótt Jón hafi yfirgefið foreldrahús aðeins 18 vetra gamall til að forframast, fyrst í hinum örmáa höfuðstað hjálendunnar í Reykjavík og síðar í höfuðborg konungsríkisins í Kaupmannahöfn, þá voru rætur hans í Arnarfirðinum; hér fæddist hann og óx úr grasi og hér var grunnur lagður að því sem hann síðar varð. Hann var því Vestfirðingur að stofni til, þótt við Íslendingar allir teljum okkur eiga nokkurn hlut í honum.

Jón Sigurðsson – líf hans og skoðanir – hefur líka verið mér hugleikinn lengi vegna þess að hann var lék stórt hlutverk í þeirri sögu sem ég hef eytt ævi minni í að rannsaka. Þar má nefna að doktorsritgerð mín fjallaði um viðbrögð fólks á tveimur jaðarsvæðum – Bretagne-skaga á vesturströnd Frakklands og Íslandi – sem bæði tilheyrðu flóknum og samsettum konungsríkjum, við þeim öru og djúpstæðu breytingum sem urðu á stjórnmalahugsun og stjórnarháttum í Evrópu á tímabilinu frá síðari hluta 19. aldar fram að fyrri heimsstyrjöld. Á þessum tíma hafði Bretagne tilheyrt franska konungdæminu og síðar franska lýðveldinu í um fjórar aldir, en Ísland hafði aftur á móti verið hjálenda, fyrst í norska og síðar í danska konungsríkinu, frá því á 13. öld. Hefðbundin afstaða þessara héraða til valdamiðstöðvanna í París og Kaupmannahöfn var að sumu leyti svipuð; þau voru bæði fjarlæg hinum gylltu söllum valdsins í höfuðborgunum og á báðum svæðum var sterk tilfinning fyrir menningarlegri og sögulegri sérstöðu íbúanna; þeir töluðu önnur tungumál en íbúar höfuðborganna og íbúar þeirra beggja röktu sögu sína aftur til þess tíma þegar löndin töldust hafa stýrt sér sjálf.

En saga þessara svæða er aftur á móti um margt ólík, og það er einmitt það sem gerir samanburð á þeim áhugaverðan. Nú telst Bretagne-skagi óaðskiljanlegur hluti hins franska þjóðríkis, og þótt Bretónar séu enn stoltir af menningararfi sínum og ýmiss konar sérstöðu þá lítur meirihluti þeirra ekki á sig sem sérstaka þjóð, aðgreinda frá öðrum íbúum Frakklands. Hin forna tunga þeirra, bretónskan, er að mestu horfin úr daglegri notkun, og heyrir sjaldan í samskiptum manna á milli eða á götum úti. Íslendingar fóru allt aðra leið inn í nútímann. Hér þróaðist sterk hreyfing gegn öllum tilraunum danska konungvaldsins, svo vitnað sé til bréfs Jóns Sigurðssonar til Konrads vinar síns Maurers, prófessors í München, til að „incorporera“ landið í danska ríkið. Stefnan var því snemma

sett á einhvers konar sjálfstjórn Íslendinga, þótt hugmyndir um algeran aðskilnað hefðu ekki komið fram fyrr en á 20. öld. Þá sögu þarf ekki að rekja frekar hér, en þeirri þróun sem hófst á mótmælum Jóns Sigurðssonar á þjóðfundum árið 1851 lauk með stofnun Lýðveldis á Þingvöllum á 133 ára afmælisdegi hans, eins og allir þekkja.

Nú þegar 68 ár eru liðin frá stofnun Lýðveldisins þykir flestum næsta sjálfgefið að þjóðin krefðis fulls aðskilnaðar frá Dönum. Ef litið er á sögu þessara mála í ýmsum hlutum Evrópu var það þó fjarri því sjálfsagt, eins og dæmið frá Bretagne-skaga sannar. Þar voru allir helstu forystumenn í stjórnámálum sammála um að skaginn skyldi tilheyra Frakklandi áfram, þótt þeir væru á öndverðum meiði um flest annað, og því myndaðist þar aldrei öflug hreyfing aðskilnaðarsinna eða sterk tilfinning fyrir því að Bretónar hefðu einhver sérstök pólitísk réttindi á grundvelli bretónsks þjóðernis. Á Íslandi horfðu málin öðru vísi við. Hugmyndin um sérstöðu Íslands kom fram um leið og stjórnarhættir tóku að þokast í lýðræðisátt í danska konungsríkinu snemma á 19. öld og enginn rökstuddi þá skoðun betur en Jón Sigurðsson. Það er af þeim sökum sem hans er minnst sem eins af „feðrum“ Lýðveldisins og helstu þjóðhetju Íslendinga og það er einnig ástæðan fyrir því að Lýðveldið var stofnað á afmælisdegi hans.

Þegar talað er um Jón Sigurðsson og sjálfstæðisbaráttu Íslendinga koma upp í huga flestra leiftur úr baráttunni við Dani. Undir kjörorði sínu „Eigi víkja“ skerpti hann á pólitískum kröfum Íslendinga og eggjaði landa sína til dáða. En það vill gleymast að sjálfstæðisbaráttan snerist ekki nema að hluta til um kröfugerð á hendur Dönum. Þegar Jón hóf afskipti sín af íslenskum þjóðmálum í byrjun 5. áratugar 19. aldar þá voru Íslendingar tæplega 60 þúsund talsins, íbúafjöldinn í Reykjavík fyllti ekki þúsundið og þjóðina vantaði allt til alls. Verslunin var að mestu í höndum erlendra kaupmanna, peningar voru nær óþekktir í viðskiptum, samgöngur höfðu lítið breyst frá upphafi búsetu í landinu, atvinnuvegir voru staðnaðir, aðeins einn skóli var í landinu öllu, og svo mætti lengi telja. Slík þjóð gat tæpast vænst þess að fá fullveldi, því að enginn bjóst við að hún gæti stýrt sínum málum sjálf í hinum alþjóðlega ólgusjó. Það er nefnilega ekki nóg að telja sig eiga rétt á fullveldi, því að sú þjóð telst ekki fullvalda sem getur ekki rekið mál sín upp á eigin spýtur. Jón Sigurðsson gerði sér fulla grein fyrir þessu, og í bréfum til vina sinna skýrir hann ósveigjanlega stefnu sína í samskiptunum við Dani með því að honum fyndist réttast að tefja sjálfstæðispróunina um sinn á meðan Íslendingar tækju sér fram í veraldlegum og andlegum eignum; sjálfstjórn væri sannarlega göfugt framtíðarmarkmið, en fyrst urðu Íslendingar að sanna fyrir sér sjálfum og öðrum að þeir væru þess verðugir og megnugir að fá stjórn sinna mála í eigin hendur.

Hér var við ramman reip að draga á fyrstu árum sjálfstæðisbaráttunnar, því að flestir sem fjölluðu um íslensk mál á þeim tíma voru sammála um að landsmenn væru íhaldssamir framúr hófi og sinnulausir um allar framfarir. Var harðri náttúru landsins gjarnan kennt um framtaksleysið; hún hefði dregið kjark og dug úr þjóðinni sem endur fyrir löngu hafði skapað stórkostleg bókmenntaverk. Um þetta orti Eggert Ólafsson svo í Búnaðarbálki sínum:

Þér sudda drúnga daufir andar,  
sem dragist gegnum myrkva lopt!  
Þér jökul-bygða vofur vandar,  
sem veikar þjóðir kveljið opt!  
Hvað lengi Garðarshólma þið,  
hyggist að trylla fáráðt lið?

Jón Sigurðsson var algerlega ósammála slíkum sjónarmiðum. Ef náttúran hefði beygt Íslendinga ættu þeir sér ekki viðreisnar von, því að náttúrunni varð trauðla breytt og yfir henni hafði mannskepnan takmörkuð völd. Skýrði hann því Íslands óhamingju frekar með óhagstæðu stjórnaritari en óblíðu umhverfi, og með því átti hann ekki aðeins við vonda stjórn Dana. Óstjórnin tengdist ekki síður takmörknunum landsmanna sjálfra á atvinnufrelsi og skorti þeirra á nytsamri þekkingu og lærdómi. Um þetta fjallar hann í löngum og ítarlegum greinum í mál gagni sínu, *Nýjum félagsritum*, þar sem hann kynnti lesendum skoðanir sínar á þeim málum sem honum þóttu til framfara horfa. Þar var einkum þrennt sem hann lagði áherslu á, a.m.k. á fyrri hluta stjórn málaferils síns.

Í fyrsta lagi vildi hann koma á lýðræðislegri stjórn á Íslandi og auka lýðfrelsi í landinu, því að, eins og hann skrifaði í grein um endurreisn Alþingis sem birtist í fyrsta árgangi félagsritanna árið 1841: „Enginn getur sá gjört fullt gagn sem ekki hefir frelsi til þess“. Frelsið snerti hin ýmsu svið mannlífsins, sagði hann: „Að sérhverr maður hafi frelsi til að halda trú þá sem hann vill, tala hvað hann vill, rita hvað hann vill, og láta prenta hvað hann vill, meðan hann meiðir engan, þykir engum á Íslandi frelsi um of“. Þessu tengt þá vildi hann hafa kjörgengi og kosningarétt til Alþingis tiltölulega rúman, enda fannst honum brýnt að útiloka ekki þá frá þátttöku sem lítið höfðu handa á milli; „vér verðum að gæta,“ skrifaði hann, „að vér síst útilokum þá fyrir fátæktar sakir, sem með viti sínu og kunnáttu máttu vinna hið mesta gagn“.

Í öðru lagi talaði hann fyrir fullu verslunarfrelsi á Íslandi, og þá í samhengi við almennt atvinnufrelsi. Um það sagði hann að „atvinnufrelsi og verslunarfrelsi [mætti] ekki missa, þar sem nokkuð fjör og dugnaður á að komast á fót, og má í því skyni ekki hafa stundarskaða nokkurra manna fyrir augum, heldur gagn alþýðu bæði í bráð og lengd“. Fyrsta stóra skrefið í sjálfstæðibaráttu Jóns

Sigurðssonar var einmitt stigið árið 1854 þegar konungur undirritaði lög um frelsi verslunar á Íslandi, og náðist þessi áfangi ekki síst fyrir einarða forystu Jóns á þingi.

Að síðustu talaði Jón fyrir uppbyggingu skólakerfis í landinu, en eitt fyrsta málið sem hann lagði fram á Alþingi fjallaði einmitt um uppbyggingu þess sem hann kallaði þjóðskóla. Var þetta í formi bænarskrár frá 24 Íslendingum í Kaupmannahöfn sem Jón kynnti á þinginu sumarið 1845. Þjóðskólann sáu Hafnar-Íslendingarnir fyrir sér sem eins konar allsherjar skólakerfi, „sem veitt geti svo mikla menntun sérhverri stétt, sem nægir þörfum þjóðarinnar“, eins og segir í bænarskránni. Menntunin átti því ekki aðeins að þjóna verðandi embættismönnum, heldur öllum landsmönnum.

Ekkert varð af stofnun þjóðskólans, því að flestum samþingmönnum Jóns þóttu hugmyndir hans næsta óraunsæjar. Tillagan hratt þó af stað þeirri þróun sem leiddi til stofnunar þriggja embættismannaskóla í Reykjavík, fyrst Prestaskólans árið 1847, Læknaskólans árið 1876 og Lagaskólans 1908. Frumkvöðlar að stofnun háskóla á Íslandi vísuðu líka óspart til tillagnanna um þjóðskólann, enda hefur löngum þótt gott að hafa Jón Sigurðsson á sínu bandi þegar talað er fyrir umdeildum málum. „Eins og orðið „mamma“ er hið fyrsta orð, sem vér heyrum af vörum barnsins“, sagði Benedikt Sveinsson sýslumaður t.a.m. þegar hann flutti í fyrsta sinni frumvarp til laga um háskóla árið 1881, „þannig var orðið „þjóðskóli“ hið fyrsta orð af vörum alþingis árið 1845, framborið í nafni og umboði þjóðarinnar af þeim manni, þeirri frelsishetju, sem nú er að vísu látinn“. Það var því engin tilviljun að Háskóli Íslands var formlega stofnaður 17. júní 1911, á aldarafmæli Jóns Sigurðssonar.

Mikið vatn hefur runnið til sjávar síðan Jón Sigurðsson kom í heiminn hér að Hrafseyri fyrir meira en tveimur öldum. Auðvitað er hann ekki eini áhrifavaldurinn í þeim breytingum sem hér hafa orðið, en í minningunni hefur Jón þó orðið eins konar tákmynd þeirra allra. Það er í sjálfu sér ekki illa til fundið, því að íslenskt samfélag hefur að ýmsu leyti þróast í þær áttir sem Jón taldi æskilegastar. Áhersla hans á trúfrelsi, tjáningarfrelsi og atvinnufrelsi hefur t.d. örugglega átt sinn þátt í að ryðja þessum þáttum rúm hér á landi. Jón var þó hvorki alvitur né alsjáandi – hann sagði t.a.m. fátt um réttindi kvenna, jafnvel þótt þau hafi verið að komast á dagskrá þegar líða tók á stjórn málaferil hans. Það kennir okkur að þótt gott sé að eiga merkilegar þjóðhetjur þá svara þær aldrei öllum þeim spurningum sem á okkur leita. Enda virðist Jón á stundum hafa breyst í „standmynd, sem steypst er í eir“, eins og Steinn Steinarr orðaði tilfinningar sínar til hans eftir átökin á Austurvelli í mars 1949, en hátíð eins og sú sem við höldum nú hér á Hrafseyri sýnir þó að viljinn til að halda minningu hans á lofti lifir enn.

Ágætu hátíðargestir. Á síðasta ári var haldið upp á tveggja alda afmæli Jóns Sigurðssonar og aldarafmæli Háskóla Íslands og af því tilefni stofnaði Alþingi Íslendinga sérstaka prófessorsstöðu við Háskólann sem tengd er nafni Jóns Sigurðssonar. Hlutverk prófessorsins er hvorttveggja að stunda rannsóknir og kennsla á sviðum sem tengjast „lífi, starfi og arfleifð Jóns Sigurðssonar“, eins og segir í ályktun þingsins, og að styðja við það rannsókn- og fræðslustarf sem fram fer hér á Vestfjörðum, og þá bæði í tengslum við mennta- og menningarsetur Jóns Sigurðssonar hér á Hrafnseyri og háskóla- og rannsóknasetrin í Bolungarvík og á Ísafirði. Mér var veitt þetta starf til fimm ára frá og með 1. apríl síðastliðnum og er þátttakan í þessari hátíð eitt af mínum fyrstu embættisverkum. Hlakka ég til takast á við þau verkefni sem starfinu fylgja og þá ekki síst til samstarfsins við ykkur Vestfirðinga, um leið og ég þakka ykkur fyrir að bjóða mér að tala hér á þessari samkomu. Með þeim orðum lýk þessari tölu minni og óska ykkur gleðilegrar hátíðar.